

## Політика як наука в рецепції Олександра Строніна

Тетяна Бевз,

доктор історичних наук,

провідний науковий співробітник

Інституту політичних і етнонаціональних досліджень

ім. І. Кураса НАН України

*Олександр Стронін (1826 – 1889 рр.), талановитий педагог, філософ, соціолог, просвітитель, одним із перших у другій половині XIX століття сприяв становленню вітчизняної „політики як науки”. Погляди О. Строніна, слід зазначити, не вписуються в якісь певні ідеологічні характеристики (консерватор, ліберал, радикал тощо). Багато ідей вченого суголосні з поглядами представників сучасного йому „селянського демократизму”, з висновками передових мислителів і політичних та громадських діячів тієї епохи.*

Олександр Стронін, ще працюючи вчителем гімназії в Полтаві, поставив за мету створити „керівництво історичною наукою”. Та реалізувати свій намір він зумів пізніше, перебуваючи у засланні. Заарештували О. Строніна 1862 року за поширення забороненої літератури та організацію гуртків, котрі намагалися „викликати невдоволення народу” й „відокремити Малоросію”. Відбував покарання в Архангельській губернії.

В процесі своїх досліджень О. Стронін часто пересвідчувався, що його думки збігаються з соціологічними поглядами багатьох його попередників і сучасників. І це переконувало вченого в тому, що його ідеї актуальні, своєчасні. Вони „були в повітрі”, вони „були відчутним фактом” [1, с. 243].

Свою працю О. Стронін запланував як створення наукової серії з чотирьох книг. Першими робочими назвами їх були: „Знание и метод”, „Политика”, „Философия”, „Биография”. Вчений запропонував для вивчення історичних і соціальних наук ще недостатньо розроблений на той час метод дедукції: право пропонувати гіпотези, які в подальшому належало підтверджувати практикою. Його цікавила можливість, застосовуючи свої теорії до історичного минулого і майбутнього Росії,

„розпізнати” факти поточної і „передбачити” факти майбутньої політики. Тільки так, зазначав він, „я можу сприяти справі самопізнання суспільного, цього вінця будь-якої суспільної науки” [2, с. 239].

Ідея створення наукового суспільствознавства, яка на тоді опанувала Європу і Росію, здавалася О. Строніну досить „простою”: усі науки становлять одне ціле, будь-який закон природи, відкритий спочатку однією наукою, використовується і розвивається іншими. Вивчення законів людської історії полягає „в застосуванні всіх досі відкритих законів природознавства до життя людського, що ще не знає цих законів”. Робота захопила О. Строніна: „Цілі трактати тісняться у розумі моєму, ледь встигаю окреслювати окремі елементи” [1, с. 243].

Розгляд суспільства та історії О. Стронін розпочав з положення про те, що суспільні науки мають зблизитися з природничими, тому всім, хто вивчає людину, необхідно опанувати прийоми і методи природознавства. Однак досягнути такого стану можна ніби тільки за допомогою методу аналогії, який, на думку вченого, має стати основним принципом органіцизму. До речі, за це положення гостро критикував О. Строніна М. Михайловський [3, с. 330 – 390].

Тотожність суспільства з організмом О. Стронін намагався довести, порівнюючи схожість їх закономірностей і функціонування. Він переносив на суспільство закони природи. Наприклад, проводив аналогію будови людини і суспільства, відзначаючи, що у людини три головні „ділянки”: голова (управляюча), тулуб (середня) і кінцівки (якими управляють). В суспільстві, аналогічно, функціонують теж три „ділянки”: найвищий клас (керуючі), середній клас (середні) та нижчий клас (ті, ким керують). Однорідність функціонування людини і суспільства О. Стронін простежував до найдрібніших деталей. І на підставі свого аналізу переконував, що „соціологія уже повинна бути аналогічною з фізіологією” [4, с. 265]. (Дотепній критиці такі підходи піддав П. Ткачов [5, с. 32]).

Суспільство для О. Строніна – організм, а соціальні інститути – окремі його частини. Прагнучи пом’якшити цей крайній органіцизм, він визнавав, що суспільство – організм набагато складніший, ніж будь-який біологічний, він є новою формою природи. Проте ці застереження нічого не змінювали в початковій позиції автора.

Постає питання: чому саме політику обрав О. Стронін для застосування своєї теорії? Він пояснював це двома причинами. Перша – тодішній стан природознавства. Одна з двох спеціальних частин цієї науки – фізіологія рослин – досягла значного рівня розвитку, тоді як друга – фізіологія нервова, тваринна – до того часу ще недалеко відійшла від часів Ф. Галля. Іншими словами, дійшовши до вивчення людини моральної, до вивчення душі як явища природи, природознавство зупинилося перед цим завданням. І це закономірно, бо воно зустрілося тут із завданням інших наук, дійшло до тієї межі, де закінчується природознавство і

розпочинається суспільствознавство. На цьому рубежі необхідно застосовувати спільні підходи. Однак тут суспільствознавство не допомагає ще природознавству. Звідси впливає і взаємне їх безсилля перед моральним життям людини. „А між іншим, можливість пов'язати ці два бачення, можливість розпочати суспільне там, де закінчується природне, існує; вона існує саме в поняттях біології, які, будучи найзагальнішими і найпростішими поняттями про життя, повинні бути застосовані до будь-якого життя. Звідси можливість соціології, заснованої на біології, а водночас і можливість для першої, допомагаючи самій собі, допомогти й останній. Ось чому із всіх запропонованих нами соціальних наук обрано саме соціологію” [2, с. 2].

Другою причиною О. Стронін називав стан однієї з частин соціології, а саме соціології матеріальної, економії. Як нервова фізіологія давно уже, з часів Ф. Галля, потягнулась до вивчення нематеріальної людини, так само й економічна соціологія давно, з часів А. Сміта, потягнулась до вивчення матеріального суспільства. Але як перша до цього часу не могла подати руку вперед, науці суспільній, так і друга ніяк не може й досі подати руку назад, науці природничій. Кінець природознавства і початок суспільствознавства не можуть з'єднатися. А між іншим, цемент для цієї єдності існує, і існує він саме в другій половині соціології – в соціології нематеріальній, у **політиці** [2, с. 3]. Спорідненість нервової фізіології з політикою набагато реальніша, набагато відчутніша, ніж спорідненість рослинної з економією. У перших двох предмет вивчення один і той самий: розум, почуття, воля, однак у одній – індивідуальні, у іншій – соціальні явища, а тому тут простіше для науки суспільної встановити зв'язки з природничою. А потім не складно буде поширити її на економію і фізіологію рослинну. Отже, відстежувати нервовий процес у суспільстві означало б водночас і природознавству допомогти, і в суспільствознавство внести фізіологічний елемент і тим самим поставити його на твердий ґрунт. А це і є **справа політики**. Та односторонність економіки без політики і всі наслідки цієї односторонності такі великі і шкідливі, що цим додається ще один мотив для того, щоб зазирнути, нарешті, і на другий бік медалі, що, можливо, допоможе пояснити краще і першу [2, с. 3].

Ось такими були причини, за якими політика була обрана як сфера дослідження.

Соціологія політики, у свою чергу, складається з „практичного мистецтва” (прикладні дослідження) і „теоретичної науки” (фундаментальні дослідження). Предметом „політики як науки” (політичної соціології) є, за О. Строніним, „життя діяльне”, яке має „відтінок і споглядальний, і естетичний”: „Звідси і три політики: **політика теоретичної діяльності, політика естетичної діяльності і політика практичної діяльності**” [2, с. 85].

Апелюючи до попередників, О. Стронін зазначав, що політика як

нервовий процес суспільства ще не розглядалася. Традиційно, на його думку, під політикою у давні часи розуміли те, що у його час розуміють зазвичай як соціологію – все суспільствознавство. Проте О. Стронін виокремив працю Аристотеля „Політика” і зазначив, що там є „питання в більш тісному змісті політичні, як, наприклад, про форми правління, і навіть політичні у розумінні даної книги (йдеться про працю О. Строніна „Політика” – Т. Б.), як, наприклад, про державну владу, про стани, про причини переворотів тощо”.

Вчений робить висновок, що таке дослідження має швидше характер наукового політичного проекту, ніж науки політичної; у будь-якому випадку – швидше характер політики як мистецтва, ніж політики як науки. У першому розумінні праця виявляє ознаки глибокої політичної мудрості і такту, виблискує разючими припущеннями і міркуваннями, як, наприклад, міркування про поєднання усіх форм правління (здійснено тільки в наші дні Англією). Можливо, чи не геніальним стало передбачення значення середнього стану (реалізоване також тільки в новій Європі).

Кожне суспільство, вважає О. Стронін, як і будь-який організм, має свій початок і кінець. Рух суспільства, його прогрес і регрес здійснюються за біологічними законами. Моральний занепад, втрата ідеалів відбуваються внаслідок біологічного виродження людства. Він шукав першопричину загибелі суспільств у законах механіки: оскільки жодний рух не може бути вічним, то наявний у суспільстві „точно визначений запас сил... рано чи пізно вичерпається” [2, с. 86].

Політичну структуру суспільства О. Стронін зображав у вигляді „піраміди-конуса”. У соціальному вираженні пірамідалізм означає поділ на три „класи”: демократію, тимократію (середній клас) і аристократію. Кожен клас утворює свій специфічний трикутник: аристократи (меншість) – це законодавці, судді, адміністратори; середній клас – орендарі, мануфактуристи, банкіри; більшість – хлібороби, ремісники, торговці. Представники першого класу за принципом пірамідальності „зливаються” в одній точці: це верховна влада суспільства. Крім того, вони істотно пов’язані з підрозділами другого класу. Так, орендарі „становлять продовження трикутника законодавчого, тому що дають ініціативу всьому економічному життю, як законодавство – всьому політичному” [2, с. 51]. Мануфактура, відповідно, „є продовженням судового трикутника в середньому класі, тому що опрацьовує продукти законодавства”. Нарешті, банк, кредит є продовженням адміністративної сфери, урядового режиму, оскільки також спрямовує всю діяльність середнього класу і „розподіляє в ньому продукти землеробства і мануфактури як адміністрація спрямовує діяльність всіх класів і розподіляє між ними продукти законодавства і правосуддя” [2, с. 51]. Що стосується більшості, то вона відрізняється від попередніх підрозділів тим, що є „представником всієї праці”, володарем „особистої людської сили”.

О. Стронін відзначав, що зміна співвідношення елементів структури суспільства можлива, однак наявність їх усіх для будь-якої його структури обов'язкова.

На думку вченого, одночасно існує й інша будова з позиції „суспільної території” – вона горизонтальна і кругова. У кожному суспільстві відбувається нарощування клітин навколо первісного з тенденцією наближення її форми до кругової. Поділ території в міру розселення на ній громадян є круговим: села – місця проживання більшості населення; міста – середнього класу; столиці – аристократії та уряду. Поєднання двох моделей будови суспільства дає ідеальну модель і являє собою конус, в основі якого лежить круг, а продовженням є піраміда. Цю теорію О. Стронін обгрунтовує, посилаючись на закони механіки – статичні і динамічні. Згідно з першою, тільки піраміда має внизу широку і нерухому основу, якій властива найбільша стійкість. Згідно з другою, тіло завжди має бути звернене у бік руху найменшою поверхнею, тому пірамідальна форма найбільш оптимальна для руху в середовищі [6, с. 602].

У сфері політики („спеціально-політичне життя”) О. Стронін вбачав диференціацію функцій („політичного виконання”) між „спеціальними політичними органами”. Він запропонував їх оригінальну класифікацію: інтелігенція, як „теоретичний орган”, відповідає за „здійснення споглядального політичного життя” („провідник зовнішнього світу у внутрішній”), тобто виконує розумові, концептуальні функції, створює ідеї, ідеали, соціальні проекти; уряд, як „чисто естетичний суспільний орган”, забезпечує функціонування естетичного політичного життя, є „регулятором, який встановлює гармонію” між зовнішнім і внутрішнім світом; громадянство, як „практичний орган”, забезпечує функціонування діяльного політичного життя („провідник внутрішнього світу у зовнішній”), тобто втілює в життя ідеї, рішення тощо. Оскільки „інтелігенція клас активний, ініціативний”, то вона є, в основному, політичним класом, а громадянство – „клас пасивний, переважно сприймаючий і, відповідно, значно більш економічний”, з другорядними політичними функціями. Уряд поєднує в собі функції інтелігенції і громадянства, а також виконує регулятивні функції, будучи „соціологічним класом”. Уряд в широкому розумінні, зазначав О. Стронін, це ще й орган влади. Його головні функції – „право визначення”, або нормотворчість, тобто законодавче закріплення ідей інтелігенції, їх адаптація до конкретних вимог суспільного організму; „суд”, який встановлює справедливість, приводить реалії у відповідність з нормативними вимогами; адміністрація, результат роботи якої – „правда”, „практичне здійснення того, що має бути”, реалізація права. Загальний зміст функціонування „політичних органів” – „політична творчість у широкому розумінні слова”, яка створює „продукти політичні”, або „блага нематеріальні”. „Політичний продукт” інтелігенції – „звичай широкі і невизначені” ідеї, уряду – „права”, а громадянства – звичаї.

„Мета перших є громадська істина, мета других – суспільна краса, рівновага, мета третіх – благо суспільне”.

Сукупний „продукт” уряду О. Стронін називає „культурою”, а продукт просвітницької діяльності інтелігенції – „цивілізацією”. Якщо ідеї є „летючим матеріалом політики”, легко змінюються і поширюються в суспільстві і навіть запозичуються ним у інших суспільств, то звичаї значно відрізняються від ідей. Звичаї (в сучасних соціальних науках позначаються поняттям „традиції”) стабільні, стійкі і виробляються „усім життям” суспільства: „Звичаї суть кінцевий підсумок, заключний висновок всієї діяльності; це найскладніший продукт її, який включає в себе усі інші; це ступінь, який вимагає дійсного попереднього переживання усіх ступенів попередніх: і ідей, і ідеалів, і проектів, і прав, і справедливостей, і правд. Тому і для особи, і для суспільства єдине справжнє мірило суть його звичаї; це єдиний справжній показник прогресу і людяності” [6, с. 233].

О. Стронін розрізняє, використовуючи сучасну термінологію, теорію політичної структури і теорію політичного процесу. Він зазначає, що „політика є по відношенню до історії політичної те ж саме, що статика по відношенню до динаміки: перша є наука організації, друга – наука життя” [6, с. 233].

У „Политике...” було чи не вперше порушено проблему суспільної ролі інтелігенції. Категорією „інтелігенція” О. Стронін оперував як загальновідомою. Цей термін спочатку означав: розум, інтелект, а в другій половині XIX століття використовувався у розумінні соціальної групи. У 1860-ті роки використовувалися словосполучення „нові люди”, „особистості, що мислять критично”. Це була характеристика освічених людей, які усвідомлюють свій обов’язок перед народом. Нормативна характеристика інтелігенції, сформована П. Лавровим, М. Михайловським та іншими, увійшла в ідеологію народництва. Найвищим обов’язком інтелігенції визнавалася жертвна праця на благо народу, в тому числі й участь у революційній боротьбі.

О. Стронін ставить питання по-іншому: що і як робить інтелігенція для соціального і політичного розвитку своєї країни в інтересах народу? Він вбачав у ній громадську силу, здатну свідомо вести суспільство до прогресу, управляти поворотами його суперечливого і складного руху.

На графічній схемі, запропонованій О. Строніним, соціальні групи розміщені по вертикалі, зменшуються в об’ємі знизу вгору, а на вершині цієї схеми розміщується уряд. „Інтелігенція, – констатував вчений, – в загальному соціальному механізмі є двигуном, уряд є передавальним механізмом, громадянство є приведеними у рух масами. Маса з’являється до появи двигуна і руху, інакше не було б ні того, ні іншого” [6, с. 304].

Інтелігенція в схемі О. Строніна показана умовною лінією, яка пронизує конус згори донизу. Вчений поділяє її за професіями – на мислителів,

художників і політиків, а за громадськими функціями – на новаторів, пропагандистів і агітаторів. Нагальні потреби народних мас сприймаються, передусім, „новаторами”. Проте їх ідеї зустрічають найбільший опір. Ці ідеї підхоплюють „пропагандисти”, які їх мотивують, популяризують, „відливають в ідеали”. Ідеї перетворюються на проекти нових законів. Уряд стає посередником між ідеєю і правом, виконує функції „мозочка”, який узгоджує рух. Право здійснюється органами уряду – законодавством, судом, адміністрацією. Нові політичні поняття переходять в право. Так здійснюється загальна справа – в плоть і кров суспільства поступово вливаються свіжі елементи (О. Стронін цей процес називає інкорпорацією) і викидаються (ексборпуються) непотрібні та застарілі. Право поступово перетворюється на суспільні звичаї (традиції).

О. Стронін вірив у реальну можливість інтелігенції безпосередньо впливати на уряд. Він навіть намагався підрахувати, скільки людей потрібно Росії для організації законодавства, яке б керувалося суспільною думкою. Всього, виходило, потрібно було 630 осіб [6, с. 645 – 647].

Порушував О. Стронін і досить актуальне на тоді питання про походження інтелігенції. Як відомо, європейські вчені XIX століття вважали, що наукові і культурні знання виникли в колі людей, які володіли багатством. О. Конт, зокрема, називав це коло „споглядальним класом”, який використовує працю і знання нижчих прошарків суспільства. О. Стронін же стверджував, що розумові професії завойовувались не згори, а знизу. На його думку, більша частина російської інтелігенції пробивала собі шлях до науки і культури з нижчих прошарків суспільства, незважаючи на опір дворянства і уряду. Сам колишній вчитель, син кріпака, О. Стронін писав про становище педагогічних кадрів: „Викладачі середніх шкіл майже поголовно вийшли з найнижчих рядів...” [6, с. 453]. Перетворення частини освічених професіоналів на інтелігенцію вчений вважав природним явищем [6, с. 455].

О. Стронін виступив з тезою про те, що „влада є поєднанням сили, багатства і знання, а будь-яке поєднання сили, багатства і знання є влада”, однак „влада починається від знання”. Він був переконаний, що можна правильно, науково здійснювати управління державою. Політичний діяч, який розуміє закони природного розвитку суспільства, має полегшувати послідовність цього розвитку, впорядковувати затримки і перешкоди у здійсненні вимог суспільства. „Перетримки” створюють труднощі політичному процесу, викликають незадоволення і протест, призводять до заворушень. Затримки створюють відставання, застій, а відтак підсилюють „хвилю” нових вимог більш радикального характеру. Мистецтво політика вимагає тонкого такту, вміння „не перетримати хвилю”.

О. Стронін, на рівні передових теорій свого часу, визнавав, що в історії суспільства діє економічний розрахунок, який непомітно і невідчутно

перетворює суспільні відносини, підтинає „дуб законодавства”. Великі події він вбачав лише у перебудові суспільства, що досягається внаслідок поступового історичного розвитку, як, наприклад, скасування рабства, кріпацтва. „Один політичний ідеал без економічного в наш час безсилий”, – вважав вчений [6, с. 212].

Дотримуючись ідеї природного розвитку суспільства, О. Стронін стверджував, що **хвилювання** і великі події є „не передбачені”. „Великими подіями” він вважав державні перевороти, революції і навіть непередбачені військові перемоги. Їх появу він мотивував неправильністю політичного управління і нерозумінням назрілих потреб.

Ще однією вагомою помилкою в політиці О. Стронін визнавав „запобігання” природному суспільному розвитку свавільними, недостатньо назрілими реформами, які негативно впливають на суспільство і зазнають, як правило, поразки.

Невіра в історичну необхідність розвитку і скептицизм стосовно соціальної теорії відкривають, на думку О. Строніна, шлях до радикалізму і обскурантизму. Радикальним утопізмом він вважав Велику французьку революцію і критикував перший конгрес Інтернаціоналу з „його поезією майбутнього”.

О. Стронін рішуче виступав проти перебільшення ролі особи в історії. „На політичних забобонах, що суспільство ніщо, а особа все, – наголошував він, – заснований і той тип історії, який повсюди викладається і складається з біографій правителів... На цьому типі історії засновані ті безперервні замаху проти особи правителів, якими кишить наша тимократична епоха” [7, с. 655]. О. Стронін запропонував теорію управління державною політикою, згідно з якою конфлікти, що назрівають, слід залагоджувати своєчасними систематичними поступками вимогам незадоволених.

Досить глибоко цікавила О. Строніна теорія особистості. Він намагався знайти риси історичної закономірності у долях людей, зрозуміти причини їх злетів і невдач (наприклад, в долі Наполеона), шукав „правильні прийоми спостережень і висновків”, щоб збагатити основні риси „спрямування” людини. Аналізу піддавалися й етапи його власного життя.

Заслуговують на увагу і судження О. Строніна про політичні партії. Він стверджував, що в Росії існує не більше двох партій – нігілісти і консерватори („за мужика” і „проти мужика”). Він мав на увазі не формальні організації, а найбільш чіткі полюси суспільної думки. „Цілісний образ нашого нігіліста – це общинник” (тобто прихильник общинного землеволодіння), демократ, сепаратист або децентралізатор, атеїст, матеріаліст і реаліст [2, с. 417, 418]. Вчений вважав, що „перевага розумового і морального запасу безперечно на боці нігілізму”, хоча й засуджував такі явища, як замах Д. Каракозова і „нечаївщину” [2, с. 420]. Партії О. Стронін вважав вираженням „політичних інстинктів”. Базовим,



„суспільним інстинктам” відповідають дві основні партії – „прогресисти” і „регресисти”. Існує ще й „перехідний інстинкт” – консервативний, якому відповідає партія консерваторів.

Остання опублікована книга О. Строніна „Теория общественности” спочатку з’явилася під назвою „История науки”. Вона відразу була заборонена: світська цензура передала її в духовну, а архімадрит Арсеній заборонив друкувати параграф про релігію в розділі „История цивилизации”. Зрештою було вирішено змінити назву книги на „Теория общественности”, вилучити кілька фраз і додрукувати нову передмову.

У розділі „История цивилизации” вчений виправляв неточності, допущені О. Контом. Він, зокрема, відзначав, що у О. Конта немає теорії майбутнього. Натомість розділ „История гражданственности” його твору розкриває суть теорії майбутнього – „абсолютної демократії”. „Абсолютна демократія” здійснюється в результаті тривалої боротьби багатьох поколінь, перетворюючи існуючу або ту, що стоїть на черзі, „відносно демократію”, яка не здатна подолати соціальне зло, а лише кладе на неї демократичні латки. Новий лад потребує докорінної перебудови держави, крутого історичного перелому, схожого на створення третичної формації в неологічній історії землі.

Економічну базу абсолютної демократії О. Стронін вбачав у возвеличенні виробничої сили праці [7, с. 250]. Радикально мав змінитися економічний лад. Передбачалася поява нової системи розподілу багатства, організації праці, а також нова форма кредиту, швидкий розвиток науки. Розкриються всі можливості торгівлі і транспорту. (Цікаво, що О. Стронін передбачив появу авіатранспорту). При абсолютній демократії основами права будуть суспільна думка, суспільна совість, преса. Зникне нерівноправність людей, пов’язана з їх расою і національністю, право стане абсолютним, загальнолюдським. Шлях до здійснення в далекому майбутньому „абсолютної демократії” О. Стронін вбачав у впливі інтелігенції на уряд і захисті суспільних потреб з подальшим оформленням нових правових закладів, які здійснюють (інкорпорують) нові права в життя, в кінцевому результаті – в суспільні традиції.

„Абсолютна демократія” змінить „пірамідальну” вертикальну структуру суспільства, зберігаючи лише територіальне об’єднання. Пророкувалось, по суті, безкласове суспільство. О. Стронін наголошував, що при загальній (в тому числі й вищій) освіті розчленування теоретичних і практичних функцій інтелігенції зникне, суспільство буде „суцільною інтелігенцією” [7, с. 291 – 292]. Зникне фікція інтелігенції, яка вважає себе „суттю суспільства”.

Яскраво змальовував О. Стронін розквіт „громадянськості” в майбутньому суспільстві, де буде втілено найкращі ідеали цивілізації і культури. У розвитку значна роль належить жінкам; за станом жіночої громадянськості можна безпомилково оцінювати рівень місцевої

цивілізації і культури.

Слід зазначити, що книги О. Строніна „История и метод” (1869 р.), „Политика как наука” (1872 р.), „История обществности” (1886 р.) отримали широкий резонанс. Одні автори відгукувалися досить позитивно, інші ж піддавали погляди дослідника нищівній критиці.

Найприскіпливішим критиком О. Строніна став М. Михайловський. До речі, його велика стаття „Аналогический метод в общественной науке („История и метод”. Соч. А. Стронина)” власне й створила йому (М. Михайловському) ім'я. Інший критик, який підписався ХУ, визнавав невдалими спроби О. Строніна створити новий метод вивчення історії, водночас віддаючи належне „самостійності думки” автора, солідності його знань. Критик вважав, що „подібна праця не залишилася непоміченою навіть у будь-якій європейській літературі” [8].

М. Драгоманов, учень і друг О. Строніна, про опубліковані його праці та незакінчену „Теорию личности” писав: „...незвичайні теоретичні здібності автора вкупі з позитивізмом продиктували йому масу гостроумніших заміток, дедукцій, найдорожчих для філософа історії, і коли б праці Строніна були напечатані на якій-небудь західноєвропейській мові, то в Європі було б оцінено, що вони вносять у науку” [9, с. 602].

Підсумовуючи, зазначимо, що О. Стронін об'єктом своїх досліджень мав широке коло питань, які є складовими політичної науки. Він прагнув визначити предмет політики, сконструював своє бачення політичної структури суспільства, окреслив особливості політичного процесу, підійшов до дослідження політичних еліт і політичного лідерства, охарактеризував державу майбутнього – „абсолютну демократію” та означив інші проблеми політичної науки. Не вдаючись до оцінок його поглядів і теорій, ми лише окреслили його бачення і розуміння політичної науки.

Наукова спадщина О. Строніна заслуговує на уважне вивчення. У його світогляді і теоріях було багато протиріч. Однак це протиріччя думки, яка шукала виходу. Людство уявлялося вченому не спокійним світом, що розвивається за своїми природними законами, а „полем після битви”: битва закінчилась, навколо руїна, досягнуто чогось нового, попереду – нові битви. Але людство досягне перемоги, якщо засвоїть закономірності боротьби, оволодіє мистецтвом управляти нею.

#### *Література:*

1. **Лейкина-Свирская В. Р.** Три книги А. И. Стронина // Исторические записки. – М., 1987. – Т. 115. – С. 243.
2. **Стронин А.** Политика как наука. – СПб, 1872. – С. 329.
3. **Михайловский Н. К.** Аналогический метод в общественной науке („История и метод”. Соч. А. И. Стронина) // Михайловский Н. К. Сочинения.

- СПб, 1896. – Т. 1. – С. 330 - 390.
- 4. **Стронин А. И.** История и метод. – СПб, 1869. – С. 265.
- 5. **Ткачев П. Н.** Ташкентец в науке // Дело. – 1872. – № 12. – С. 32.
- 6. Социологическая энциклопедия. В двух томах. – М.: „Мысль”, 2003. – С. 602.
- 7. **Стронин А.** История общественности. – СПб, 1885. – С. 655.
- 8. Санкт-Петербургские ведомости. – 1869. – 12 августа.
- 9. **Драгоманов М. П.** Два Учителя // Драгоманов М. П. Вибране „...мій задум зложити почерк історії цивілізації на Україні”. – К.: „Либідь”, 1991. – С. 602.